

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ОСЕРЕДКІВ ТОВАРИСТВА "ПРОСВІТА" НА ПОДІЛЛІ

У статті висвітлено суспільно-політичні та культурно-освітні передумови виникнення та становлення осередків товариства "Просвіта" на Поділлі на початку ХХ століття, вказано на їх вплив на напрями, форми та методи роботи подільських просвітян на початку ХХ століття, розкрито окремі аспекти становлення діяльності товариства "Просвіта" на Поділлі.

Постановка проблеми. Знання з історії рідного краю, розвитку освіти, науки, культури та мистецтва, місцевих традицій та звичаїв мають значний вплив на формування світоглядних позицій та переконань людини. Період кінця ХХ – початку ХХІ століття – це час відродження національної історії, освіти та культури, можливість поглянути на історичні процеси об'єктивно, незаангажовано, застосовуючи підходи та принципи історико-педагогічної науки, здійснити критичний аналіз суспільно-політичних та культурно-освітніх подій, які відбувалися в українському суспільстві в попередні роки, та які мали вплив на його розвиток у майбутньому. Тому й не дивно, що сьогодні в Україні з'являється чимало наукових праць, присвячених різноманітним проблемам формування державності України, розвитку освіти та культури на початку ХХ століття, які висвітлюються крізь призму діяльності різноманітних просвітницьких організацій, товариств, спілок. Важливе значення у даному контексті має діяльність товариства "Просвіта", яке на початку ХХ століття набуло поширення на території центральної та східної України (перша "Просвіта" в Україні була зароджена у м. Львові в 1868 р.). Просвітницькі організації створювали свої осередки в містах і селах України, і не виключенням стала Подільська губернія. Варто зауважити, що поширенню осередків "Просвіти" на Поділлі з боку місцевої адміністрації (та й окремих представників населення регіону) чинилися усілякі перепони на шляху діяльності товариства, основною метою якого, за твердженням самих просвітян, було поширення освіти та культури серед широких верств населення. А тому актуальним є аналіз суспільно-політичних та культурно-освітніх передумов виникнення осередків товариства "Просвіта", які ретранслювалися в майбутню педагогічну та культурно-освітню діяльність просвітян Поділля (напрями, завдання, форми та методи, що використовувалися просвітянами у своїй культурно-освітній діяльності).

Аналіз досліджень і публікацій. На сьогодні чимало науковців займаються вивченням діяльності просвітницьких товариств в Україні. Однак, варто зазначити, що першими дослідниками діяльності товариств "Просвіта" в Україні були самі члени цієї організації. Так, у даному контексті варто зазначити праці О. Г. Лотоцького, І. І. Огієнка, В. В. Садовського, А. Смолієвського, В. К. Приходька, дописувачів у газету "Рада" Подолянина, Просвітянина, Хмурого.

Аналіз наукової джерельної бази показав, що діяльність товариства "Просвіта" в Україні є актуальною проблемою, на що вказує низка дисертаційних досліджень, присвячених цій проблематиці – Л. І. Бадєєвої, Р. М. Гарата, О. М. Германа, А. В. Грицана, С. Л. Зворського, В. М. Зеленого, І. С. Зуляка, Г. Г. Кучерова, О. В. Лисенка, О. В. Малюти, С. О. Масюк, М. Б. Філіповича, О. М. Цапка, Т. О. Чугуя та ін. Серед дисертаційних робіт педагогічного спрямування варто зазначити праці Н. І. Опанасенко, О. Ф. Яцини. Окремі аспекти діяльності просвітницьких осередків в Україні розглянуто в монографіях наших сучасників. Так, Н. С. Побірченко в монографії "Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)" охарактеризовано культурно-національний характер педагогічної та науково-просвітницької діяльності Громад [1]. Л. Д. Березівською проаналізовано освітньо-виховну діяльність київських просвітницьких товариств другої половини ХІХ – початку ХХ століття [2]. Праця В. Д. Губ'яка присвячена проблемі просвітницького руху на Західному Поділлі (мається на увазі сучасне географічне Поділля) під час національно-культурного відродження, в якій досліджено етапи становлення та розвитку просвітницького руху в регіоні, діяльність товариства "Просвіта" та інших українських громадських об'єднань ("Рідна школа", "Сільський господар", "Сич", "Луг", "Пласт" та ін.) [3]. Діяльність товариства "Просвіта" в Галичині в 1868-1921 рр. знайшла відображення в колективній праці Р. М. Гарата, А. П. Коцура та В. П. Коцура [4], в якій авторами розкрито основні напрями діяльності товариства, його місце та роль у суспільно-політичному, культурному та духовному житті галичан, досліджено етапи розвитку "Просвіти", форми та методи роботи товариства. Б. П. Савчуком здійснено ретроспективний аналіз діяльності Волинської "Просвіти", в якому автором розкрито організаційні аспекти та напрями її діяльності, вказано на роль окремих діячів у становленні та безпосередній організації діяльності товариства [5].

Система освіти на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX ст. стала предметом досліджень І. В. Сесака, Г. Д. Мітіна [6]. Важливими джерелами дослідження культурно-просвітницької діяльності товариства "Просвіта" на Поділлі початку XX століття є часописи "Життя Поділля", "Наш шлях", "Рада" "Село" та ін. Чимало подільських науковців зверталися до історії становлення та розвитку товариства "Просвіта" на Поділлі. Але ще не всі її періоди вивчені на належному рівні. Цим питанням займаються, як правило, члени "Просвіти", краєзнавці та історики. Зокрема, Л. В. Баженов, Г. Г. Кучеров, В. С. Лозовий, В. П. Мацько, Є. Д. Назаренко, В. А. Нестеренко, Є. І. Сохацька та ін. Ці дослідження проводяться з погляду історії, аналізується роль подільського товариства "Просвіта" в державотворчих процесах початку XX століття та після проголошення незалежності України, недостатньо уваги звертається саме на педагогічну та культурно-освітню діяльність товариства. Цілісного, системного дослідження, в якому була б розкрита педагогічна та культурно-освітня діяльність товариства "Просвіта" на Поділлі на початку XX століття на сьогодні не існує, про що і свідчить вислів В. П. Мацька та Л. В. Баженова: "фундаментальну історію Подільської "Просвіти" як складову частину Всеукраїнського товариства, ще не написано [7: 8]. У даному контексті важливим є висвітлення суспільно-політичних і культурно-освітніх передумов створення осередків "Просвіти" на Поділлі, що дасть змогу розкрити основні напрями, форми та методи культурно-просвітницької діяльності подільської "Просвіти" на початковому етапі її становлення.

Формулювання цілей статті. Метою статті є висвітлення суспільно-політичних та культурно-освітніх передумов виникнення та становлення осередків товариства "Просвіта" на Поділлі на початку XX століття.

Виклад основного матеріалу. Еволюція національного руху на Поділлі, розвиток культурно-освітніх процесів на початку XX століття значною мірою пов'язується із діяльністю товариства "Просвіта". Внаслідок тривалого поневолення корінне населення Поділля зазнало важких випробувань: національне гноблення, матеріальні негаразди, недопущення українців до основних сфер життя краю. Усе це призвело до вкрай важкого стану культурно-освітньої сфери життя подолан.

Як зазначає Г. Васькович, "питання освіти в Україні не можна розглядати окремо від політичних, економічних та загальнокультурних подій і процесів, що відбувалися в російській імперії перші двадцять років XX століття. Окремо взяті, вони не були б як слід зрозумілі всім тим читачам, що мало ознайомлені з тодішніми східноєвропейськими проблемами. Особливо важливим у цьому випадку є знання офіційної політики російського уряду супроти українського народу та його національних потреб, бо ця політика завдала надзвичайно великої шкоди Україні в кожному відношенні, а зокрема, в ділянці освіти" [8: 11].

Загалом, соціально-економічна відсталість Правобережжя України зумовила низький рівень освіти та культури населення краю. Так, Л. М. Дровозюк наводить дані Всеросійського перепису населення 1897 р., відповідно до якого в Київській губернії письмений населення становило 18,1%, у Волинській – 17,2%, у Подільській – 15,5%. Ці показники були найнижчими серед губерній європейської частини Росії [9: 4]. Російське вище керівництво вважало освіту важливим інструментом реалізації своєї політики в регіоні. Освіта мала особливе політичне значення й була покликана протидіяти сепаратистським прагненням, підтримувати та посилювати суто матеріальні інтереси населення. Проте, суспільний рух другої половини XIX – початку XX століття зумовив постановку питання про створення національної школи, оскільки тогочасна офіційна педагогіка не допускала можливості ознайомлення українських дітей зі своєю рідною історією, літературою, народною творчістю, а навпаки, спостерігалось переслідування української мови та культури. Свідомі українці, інтелігенти, вчителі почали організувати різноманітні культурно-освітні товариства, зокрема й "Просвіти", які шляхом культурно-освітньої роботи, запровадження роботи хат-читалень, організації книгозбірень та лекцій працювали в плані підвищення рівня освіти та культури населення Поділля, давши їм змогу навчатися рідною мовою, вивчати історію та культуру свого народу, закладаючи підвалини української національної школи, що в подальшому переросло у відкриття початкових шкіл та гімназій, запровадження курсів українознавства в освітніх закладах Подільської губернії (безпосередньо самими "Просвітами" чи за їх активної участі та матеріальної підтримки).

У статистичному виданні "Обзорь Подольской губернии за 1892 годъ" зазначається, що з 1888 по 1892 рр. кількість навчальних закладів по губернії збільшилася, як і кількість учнів, що було зумовлено в основному зростанням кількості церковноприходських шкіл [10]. Таким чином, значна частина шкіл у Подільській губернії була закріплена за церквами. Г. Г. Ващенко, висвітлюючи у своїх працях систему освіти Російської імперії, відзначає становість системи освіти, яка тяжко відобразилась на дітях так званих "нижчих станів", зокрема, на дітях селян. Вони фактично не мали змоги не тільки вступати до вищої школи, а навіть і здобути середню освіту. Особливо важко було дітям українських селян, адже російська мова, якою велося навчання, була для них незрозумілою, і тому школа мало давала їм знань або давала знання в перекрученому вигляді. Окрім цього, як зазначає автор, "школа навіть у здібних дітей не викликала цікавості до науки та читання книжок, бо

вони були написані чужою мовою" [11: 7]. Члени товариства "Просвіта" розуміли цю проблему, а тому чи не найважливішим своїм завданням вони вважали відкриття освітніх закладів для дітей широкого загалу та навчання в них саме українською, рідною для учнів мовою.

Про утиски української мови та всього українського з боку російського царату в кінці XIX – на початку XX ст. стверджують науковці М. Г. Щербак та Н. О. Щербак: "проводячи русифікацію корінного населення Правобережної України (до складу Правобережної України входили три губернії: Київська, Волинська, Подільська, які були об'єднанні в адміністративно-територіальну одиницю – Південно-Західний край), царський уряд не визнавав за українським народом права на існування як окремої нації, мотивуючи це релігійною, історичною та етнічною єдністю українців і росіян. Антиукраїнська політика самодержавства в той період базувалася на прийнятих дещо раніше Валуєвському циркулярі (1863 р.) та Емському указі (1876 р.), які стосувались, перш за все, мови як однієї з основних ознак нації. У 80-90-ті рр. вони були доповнені нормативними актами, спрямованими на заборону українського друкованого слова. До 1905 р. в українських губерніях не було жодного періодичного видання рідною мовою. Українська мова була витіснена зі шкіл, судів та інших державних установ" [12: 4]. Про важкий стан української справи на Поділлі говорить і В. С. Лозовий: "Україна початку XX століття... після кількох заборон мови, цілеспрямованого нищення української освіти і культури вона знаходиться в страхітливому стані національної деградації. Іржа русифікації і денаціоналізації роз'їдала живу душу нашого народу. Стояло грандіозне завдання відродити Україну, підняти самосвідомість і самоповагу людей, зробити з "малороса" українця, і розпочалась велика, копітка, терпляча національно-громадська праця. Подоляни не залишались осторонь цієї величної, патріотичної роботи... Під час революційних подій, в кінці 1905 року, царизм змушений був дещо лібералізувати свою політику щодо українського національного руху. І відразу ж почали виникати різноманітні організації та товариства, серед яких чільне місце належало "Просвітам", що проводили значну українознавчу роботу, пробуджуючи любов до рідного слова і краю" [13: 6].

Загалом Маніфест 1905 р. став переломним у житті подолян, оскільки декларував свободу віри, слова, друку, парламентаризм, земельну реформу, що викликало відповідну реакцію інтелігенції краю. У містах та селах Поділля відбувалися маніфестації, збори, віча, почали створюватися різні культурно-освітні товариства. Не виключенням стала і "Просвіта". Однак, навіть в умовах певної революційної свободи відкрити українську організацію було важко, оскільки потрібно було отримати дозвіл царських чиновників, які чинили постійні перешкоди. А тому для заснування товариства докладалося чимало зусиль. Великий внесок у справу відкриття просвітницьких осередків на Поділлі (як і заснування першої "Просвіти" в м. Кам'янці-Подільському) здійснив відомий лікар і перший голова Подільського Українського товариства "Просвіта" – Кость Григорович Солуха, який своїм авторитетом та діями сприяв становленню та поширенню осередків "Просвіти" у краї.

У доповнення до вищезазначеного, є твердження В. С. Лозового про те, що "кожне прохання товариства дати дозвіл на заснування в селах бібліотек-читалень розглядалося дуже довго. На лист Кам'янецької "Просвіти" від 12 липня 1906 р. відповідь отримано лише 26 березня 1907 р. Ретельно перевірялась благонадійність осіб, які мали стати завідуючими просвітянських осередків. Поліцейські чини застерігали губернатора, що "відкриття в селах та містечках бібліотек-читалень дуже не бажане, так як вони можуть служити місцем нелегальних мітингів та розповсюдження нелегальної літератури, а тому... прохання Подільського Українського Товариства "Просвіта" треба відхилити" [13: 10]. Загалом, діяльність товариства "Просвіта" на Поділлі в початковій фазі свого існування зазнавала постійних утисків з боку місцевих чиновників, які всіляко намагалися чинити перепони роботі просвітян, а нерідко й взагалі закривали місцеві осередки товариства, оскільки вважали його таким, що вороже ставиться до діючої влади, та несе у своїй діяльності націоналістичні елементи. Окрім цього, варто вказати на важке матеріальне становище "Просвіт", яким доводилося проводити вистави, гуляння, влаштовувати ярмарки, залучати членські внески, і на виручені кошти проводити свою діяльність. Не зважаючи на протидію з боку місцевої адміністрації, перший період діяльності "Просвіти" на Поділлі (1905-1914) показав, що українська справа лише набирає обертів, набирає сили. Заходи, які у неймовірно важких умовах проводили члени "Просвіти" (літературні й музично-вокальні вечори, масові гуляння, театральні вистави, лекції, поширення української літератури, пропаганда української мови тощо) справляли гарне враження на публіку, пробуджували в народі національну свідомість, національну ідентичність [14: 37]. Говорячи про українську справу загалом, варто зазначити, що кінець 1905 р. та початок 1906 р. характеризувався появою цілої низки українських періодичних видань. В Україні заснувалось чимало нових видавництв, що сприяло поширенню українського друкованого слова.

Відомий діяч просвітницького руху на Поділлі початку XX століття В. К. Приходько у своїх мемуарах подає відомості про умови, в яких відбувалося становлення осередків товариства "Просвіта". Він акцентує увагу читачів на питанні несприйняття серед населення Поділля літератури

російською мовою. Зокрема, автором наведено приклад, коли він, будучи семінаристом, читав перед аудиторією щось із російського, то його не слухали, а дехто навіть куняв. В. К. Приходько спочатку все списував на втому селян після важкого дня. Однак, коли він послухав читання перед аудиторією "Катерини" Тараса Шевченка, і слухачі настільки пройнялися, що деякі навіть плакали, він зрозумів, що в даному випадку аудиторія, автор та читач були одним цілим, і нікому ніякі пояснення не потрібні, а необхідно лише читати по "малоросійськи" (українською) [15: 46]. Таким чином, В. К. Приходько нашоує нас на думку про те, що український народ потребував рідного слова, і в цьому контексті "Просвіта" визначила один із основних напрямів своєї діяльності. Автором спогадів подаються відомості про проведення української пропаганди на селі. Це, з одного боку, організація в школах (як правило – церковнопарафіяльних) читань, під час яких вели українську, а разом з тим і (обережно) протиурядову пропаганду. Другим способом української пропаганди на селі стало проведення вистав [15: 62-63].

У таких складних умовах організовувалась перша подільська "Просвіта", яка виникла на хвилі національного піднесення під час революційних подій 1905 р. у м. Кам'янці-Подільському як спротив русифікаторській політиці царизму та самоусвідомлення прав української нації" [16: 3]. В. П. Мацько, аналізуючи передумови виникнення "Просвіти", звертає увагу на утиски української мови, культури, як з боку російського царського режиму, так і з боку угорської, польської влади, які тільки підсилювали наростання супротиву свідомого населення краю. Як стверджує автор, передумовами до виникнення цієї громадської організації були історичні аспекти політичного, соціального й національного спрямування [17: 5].

Загалом, у товаристві "Просвіта" зібралися кращі представники місцевого населення, її члени виконували різноманітні завдання. Перше ж засідання Подільської "Просвіти", яка налічувала тоді 120 членів, відбулося 8 травня 1906 р. На ньому було обговорено першочергові завдання товариства та обрано Раду "Просвіти", що складалася з 8 чоловік на чолі з К. Г. Солухою. Своєю головною метою члени товариства вважали "допомогу культурно-просвітницькому розвитку українського народу на Поділлі" [13: 8]. За свідченням В. К. Приходька, тогочасне "Поділля міцно спало, вколосане царсько-жандармським режимом", а тому просвітяни намагалися виправити ситуацію та значну увагу при цьому було звернено на селянство. Просвітяни засновували в селах бібліотеки-читальні, організували книгозбірні, читали лекції селянам на суспільно-політичні та культурно-освітні теми, в яких намагалися пробудити серед селянства та інших верств населення національну свідомість, гідність, почуття патріотизму, підняти їх освітній та культурний рівень, сприяти покращенню функціонування української мови.

Низький рівень освіченості подолян, утиски української мови, культури та всього, що пов'язане з українством, дали поштовх на визначення основних напрямів та завдань діяльності просвітян, які й були відображені у статуті товариства (1906 р.), в якому вказувалося: 1. Товариство має на меті допомогу культурно-просвітному розвитку українського народу на Поділлі. 2. Щоб досягнути зазначеної мети, Товариство: 1) відкриває школи, бібліотеки, читальні, книгарні й кіоски; 2) видає свої твори, а також книжки, газети і листки для народного читання; 3) організовує читання рефератів і бесіди про читання, що торкаються України; 4) піклується про збирання й заковування рідної пісні й музики, а також вивчення фольклору тутешнього народу; 5) закладає музеї для зберігання речей, що торкаються історії, етнографії, шкільної справи й природних ознак краю; 6) для поширення освіти серед дорослого люду заводять недільні школи, повторні й вечірні заняття з дорослими, споряджає народні читанки та систематичні курси, щоб витлумачувати народові правничі питання, знайомити його з медициною й кращими способами визиску кураєвого багатства; 7) ширити в народі через невеличкі книгарні, рухливі вистави й через книгоношів українські книжки, газети, листки й малюнки; 8) взагалі добирає всяких законних способів, щоб досягнути своєї мети [18: 101].

Важливою в плані широкого залучення до культурно-освітньої роботи населення була агітаційно-пропагандистська та роз'яснювальна робота. Просвітяни Поділля постійно проводили роботу щодо залучення до діяльності товариства все нових членів (інтелігенція, вчителі, молодь, робітники, селяни, духовенство), намагаючись приєднати до культурно-просвітницької роботи дедалі більшу кількість людей, адже влучно сказав голова "Просвіти" (1873-1877 рр.) В. Федорович: "Скільки голов здобудемо для "Просвіти", стільки душ скаже, що ця земля – Україна, а вони – українці" [19: 73]. З цією метою вони розсилали по всій губернії листівки, в яких було поміщено статут товариства "Просвіта" та заклики до створення просвітянських осередків на місцях.

Загалом же, виникнення товариства "Просвіта" на Поділлі на початку ХХ століття можна пояснити декількома причинами: політичні – видання Царського маніфесту 1905 р., яким проголошувалися певні свободи; культурно-історичні – діяльність товариства "Просвіта" на західноукраїнських землях, відгомін якої на початку ХХ століття дівастся і Поділля; культурно-освітні – низький стан культури та освіченості населення Подільської губернії, що вимагало появи інституцій, завданням яких було б підняття рівня освіти та культури; суспільні – діяльність

інтелігенції перейшла в нове русло, в рамках якого вони намагалися поширити ідеї освіти, націотворення серед широких верств населення; націоорієнтовані – населення Поділля потребувала рідної освіти, культури, національного усвідомлення та розвитку, в той час як царською адміністрацією насаджувалося та пропагувалося все антиукраїнське. Таким чином, товариство "Просвіта" як феномен в історії України загалом, та Поділля зокрема, стало тією організацією, яка мала згуртувати навколо себе свідомих українців, поширювати серед населення освіту, культуру, формувати національну свідомість.

Висновки. Отже, проведене нами дослідження дає змогу зробити висновки про те, що виникнення та організація діяльності товариства "Просвіта" на Поділлі здійснювались у надзвичайно важких умовах: жорстка цензура та фактична відсутність літератури українською мовою, фінансові труднощі, постійні доноси і наклепи щодо діяльності просвітян, перешкоди й заборони на відкриття товариств, бюрократична тяганина та ін. Царський маніфест 1905 р., що задекларував деякі свободи, активна діяльність товариства "Просвіта" на західноукраїнських землях, низький рівень освіченості селян, неписьменність, низька національна свідомість, низький культурний рівень, бажання населення Поділля отримувати освіту рідною мовою – усе це стало передумовами виникнення товариств "Просвіта" на Поділлі. Просвітяни для вирішення суспільно-політичних та культурно-освітніх питань організовували проведення ярмарків, читання рефератів національного спрямування, організація книгозбірень, роботи хат-читалень, проведення лекцій політичного та національного спрямування, відкриття освітніх установ з українською мовою навчання, курсів українознавства, проводили роботу щодо збереження культурної спадщини Поділля, видання літератури та газет, відкриття нових осередків товариства "Просвіта" по всій губернії.

Перспективи подальшого дослідження проблеми. До подальших перспектив досліджень у даному напрямі відносимо аналіз форм і методів педагогічної та культурно-просвітницької діяльності товариства "Просвіта", його роль у ліквідації неписьменності, поширенні дошкільної освіти та освіти для дорослих; окреслення діяльності товариства в умовах становлення радянської влади в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Побірченко Н. С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття) : [монографія] / Н. С. Побірченко. – К. : Наук. світ, 2002. – 331 с.
2. Березівська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність Київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – початок XX ст.) : [монографія] / Лариса Дмитрівна Березівська. – К. : Молодь, 1999. – 191 с.
3. Губ'як В. Д. Просвітницький рух у Західному Поділлі в контексті українського національно-культурного відродження (60-і роки XIX – 30- роки XX ст.) / В. Д. Губ'як ; відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К. : АН ВШ України, 2006. – 236 с.
4. Гарат Р. М. Діяльність товариства "Просвіта" в Галичині (1868–1921 рр.) / Р. М. Гарат, А. П. Коцур, В. П. Коцур. – Переяслав-Хмельницький : Книги-XXI, 2005. – 168 с.
5. Савчук Б. П. Волинська "Просвіта" / Б. П. Савчук. – Рівне : Ліста, 1996. – 154 с.
6. Сесак І. В. Освіта на Поділлі / І. В. Сесак, Г. Д. Мігін. – [у 2-х ч.]. – Кам'янець-Подільський : Кам.-Под. пед. ін-т, 1996. – Ч. I : Початкові школи Поділля у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. – 152 с.
7. Баженов Л. "Просвіта" мовою документів / Лев Баженов, Віталій Мацько // "Просвіта" в духовно-культурному піднесенні України : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю з часу створення "Просвіти" на Поділлі (Хмельницький, 7 груд. 2005 р.) / за ред. В. П. Мацька. – Хмельницький : Просвіта, 2005. – 276 с.
8. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.) / Григорій Васькович. – К. : Мандрівець, 1996. – 358 с.
9. Дровозюк Л. М. Земства і народна школа на правобережній Україні у 1904–1920 рр. / Л. М. Дровозюк. – Вінниця : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 1997. – 48 с.
10. Обзорь Подольской губернии за 1892 годъ. – 182 с.
11. Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні / Григорій Ващенко. – Мюнхен : ЦК СУМ, 1957. – С. 7.
12. Щербак М. Г. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) : навч. посіб. / М. Г. Щербак, Н. О. Щербак. – К. : ІЗМН, 1997. – 92 с.
13. Лозовий В. Діяльність Подільської "Просвіти" в 1906-1914 рр. / Віталій Лозовий // Просвітницький рух на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 1996. – 110 с.
14. Мацько В. "Просвіта" – форпост національного поступу: історико-філософський аспект / Віталій Мацько // "Просвіта" в духовно-культурному піднесенні України : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю з часу створення "Просвіти" на Поділлі (Хмельницький, 7 груд. 2005 р.) / за ред. В. П. Мацька. – Хмельницький : Просвіта, 2005. – 276 с.
15. Приходько В. К. Під сонцем Поділля / В. К. Приходько. – Нью-Йорк ; Мюнхен : Криниця, 1967. – 250 с.
16. Сохацька Є. Передне слово / Євгенія Сохацька // Просвітницький рух на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 1996. – 110 с.
17. Мацько В. Ювілей Подільської "Просвіти" / Віталій Мацько, Петро Маліш // Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі (До 90-річчя утворення подільської "Просвіти") : матеріали всеукр. наук.-краєзнавч. конф. (Хмельницький, 9-10 лист. 1995 р.). – Хмельницький, 1995. – 74 с.

18. Статут Подільського українського товариства "Просвіта" (1906 р.) // Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923 рр.). – Кам'янець-Подільський, 1996. – Р. 3 : Документи та матеріали. – С. 101–105.
19. Матір усього зорганізованого українського життя // "Просвіта" : історія та сучасність (1868–1998) : зб. матеріалів та документів, присвяч. 130-річчю ВУТ "Просвіта" ім. Тараса Шевченка / [упоряд., ред. В. Германа]. – К. : Просвіта ; Веселка, 1998. – С. 72–73.
20. Сесак І. В. Освіта на Поділлі / І. В. Сесак. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 1999. – Ч. II : Середні навчальні заклади Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. – 184 с.

Матеріал надійшов до редакції 25.10. 2010 р.

Кришчук Б. С. Общественно-политические и культурно-образовательные предпосылки возникновения и становления ячеек общества "Просвита" на Подолье.

В статье отражены общественно-политические и культурно-образовательные предпосылки возникновения и становления ячеек общества "Просвита" на Подолье в начале XX века, указано их влияние на направления, формы и методы работы подольских просветителей в начале XX века, раскрыты отдельные аспекты становления деятельности общества "Просвита" на Подолье.

Kryshchuk B. S. Social-Political and Cultural-Educational Pre-Conditions of Origin and Formation of the Society "Prosvita" in Podillya Region.

Social-political and cultural-educational pre-conditions of origin and formation of locations of the society "Prosvita" in Podillya region in the beginning of the XX century are reflected in the article. Their influence onto the directions, forms and methods of work of the Podillya enlighteners in the beginning of the XXth century are shown. Some aspects of formation and activity of the society "Prosvita" in the Podillya region are revealed.